

El model de dona moderna del noucentisme, un clixé? Bibliotecàries i lectors de la Xarxa de Biblioteques Populars de la Mancomunitat de Catalunya.

Després de la Primera Guerra Mundial es va estendre la tesi segons la qual el conflicte va contribuir a l'emancipació de les dones. Més endavant, diversos historiadors, com Christine Bard i François Thébaud, ho van posar en dubte. Segons els seus estudis, un cop acabat el litigi, la identitat masculina de dominació encara es va reafirmar més.¹ Seguidament, altres autors van argumentar que el conflicte no va afectar de la mateixa manera totes les dones, que no es pot mesurar l'emancipació de gènere sense reconstruir la percepció i la vivència de cada agent històric, i que, en conseqüència, cada dona va viure el conflicte de manera diferent segons l'edat, la classe social, la situació familiar o la pròpia història personal.² En aquesta línia, més endavant, van guanyar pes els estudis que reconeixien que no es va aconseguir la igualtat de gènere però que, en general, hi va haver algunes obertures que van incrementar les oportunitats per a les joves de classe mitjana. Finalment, en els darrers temps, autors com Adrian Bingham han defensat que el conflicte va permetre que es comencés a debatre i a escriure sobre feminitat, tant en els països bel·ligerants com en els neutrals, i que això va suposar un gran avenç, ja que fins aleshores la qüestió de gènere no havia estat mai un tema ni reconegut ni tractat públicament a la premsa o a la literatura de forma generalitzada. Per tant, tot i que la guerra no va aconseguir la paritat, sí que va aconseguir donar visibilitat a la qüestió.³

L'objectiu d'aquesta comunicació, que s'insereix dins una recerca més amplia destinada a tesi doctoral dirigida pels doctors Borja de Riquer i Gemma Rubí del grup d'Història del Parlamentarisme de la Universitat Autònoma de Barcelona, és verificar quines d'aquestes hipòtesis es compleixen en el cas de Catalunya. Més concretament, em plantejo esbrinar com es va rebre la figura de la “nova dona moderna” en el

¹Christine Bard i François Thébaud, “Los efectos antifemnistas de la Gran Guerra”, en Christine Bard, *Un siglo de antifeminismo*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2000, p. 129-146. François Thébaud, “La Primera Guerra Mundial: ¿la era de la mujer o el triunfo de la diferencia sexual?”, en Georges Duby i Michelle Perrot (dirs.), *Historia de las mujeres. El siglo XX*, Madrid, Taurus, 1993, p. 31-89.

² Daniel Ute, *Compendio de historia cultural*, Madrid, Alianza Editorial, 2005.

³Adrian Bingham, *Gender, Modernity and the popular press in inter-war Britain*, Oxford, Clarendon Press, 2004.

conjunt de la societat catalana, ja que, si bé la historiografia té molt clares les causes del primer impuls emancipador femení a Catalunya, encara queden qüestions per investigar. Fins avui, no s'ha realitzat cap estudi que hagi analitzat en profunditat com van rebre les dones d'arreu de Catalunya les iniciatives de gènere que va promoure la Lliga Regionalista en els anys de la Mancomunitat de Catalunya (1914-1923), un període que coincideix de ple amb la guerra europea. La majoria de treballs en aquest àmbit només s'han centrat en l'anàlisi de les biografies d'algunes de les pioneres del moviment o bé en projectes que només afectaven la realitat barcelonina, sense tenir en compte què passava a la resta del territori català.⁴ Per cobrir aquest buit, em proposo investigar la incidència de les iniciatives de la Mancomunitat de Catalunya respecte de la qüestió de gènere en la vida quotidiana de les dones de fora de Barcelona.

Considero que una bona manera d'abordar aquestes qüestions és centrant-me en l'estudi d'un col·lectiu concret: el de les bibliotecàries i les lectores que van formar part de la Xarxa de Biblioteques Populars de la Mancomunitat de Catalunya entre 1914 i 1923. Primerament, perquè els ideòlegs d'aquesta xarxa van decidir que el personal dels centres havia de ser exclusivament femení. I, en segon lloc, perquè a través de la premsa local i dels dietaris, informes i anuaris que van redactar les pròpies bibliotecàries podré analitzar quina va ser la rebuda de la “nova dona moderna” i dels llibres especialitzats per a dones a les poblacions d'Olot, Valls, Sallent, Canet de Mar, Figueres, les Borges Blanques i Pineda de Mar, que van gaudir de biblioteca entre 1917-19 i 1923.

La qüestió de gènere en els anys de la Mancomunitat de Catalunya

A Catalunya, les discussions públiques sobre quin havia de ser el rol de les dones, com a la resta d'Europa, es van generalitzar arran de la Gran Guerra. A Barcelona, anteriorment, ja s'havia tractat el tema, però en el conjunt del territori català la qüestió no va començar a generalitzar-se fins l'arribada dels nous aires europeus. A Figueres no fou tema de debat fins 1921. I a Valls, la premsa no utilitzà el terme “feminisme” fins 1922:

⁴ Carme Arnau, “Carme Karr i Feminal”, *Revista de Catalunya*, 221 (2006), p. 85-96. Elisenda Macià, “L'Institut de Cultura: un model de promoció cultural per a la dona catalana”, *L'Avenç*, 112 (1988), p. 18-20. Dolors Marín, *Francesca Bonnemaison i Farriols: educadora de ciutadanes*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2004. Carme Mas Morillas, *Dolors Monserdà: la voluntat d'escriure*, Tarragona: Arola, 2006.

“Una de les qüestions que avui estan més en boga i que són objecte de discussió entre els pensadors és la del feminisme. Es parla a tota hora dels drets de la dona, així com abans, en temps de la Revolució francesa, es proclamaren els drets dels homes”.⁵

Si s'aprofundeix una mica més, es pot comprovar que la Primera Guerra Mundial, directament o indirecta, va impulsar la lluita per l'emancipació de la dona a Catalunya. D'una banda, perquè l'augment de la demanda de productes de la indústria catalana per part dels països bel·ligerants va impulsar, encara més, la modernització econòmica que a Catalunya havia anat aflorant des de finals del segle XIX. Aquesta onada modernitzadora accentuada per la guerra va provocar la necessitat creixent de mà d'obra amb un cert grau de professionalització i, en conseqüència, es va haver d'admetre que les dones de classe mitjana fossin educades per treballar en les ocupacions emergents. El nou context econòmic va reforçar, per tant, un canvi de valors que va permetre a les dones de les classes benestants entrar en el món de l'educació, la cultura i el d'algunes professions.⁶

D'altra banda, el litigi europeu, donà esperances als catalanistes de poder assolir una major autonomia. Aquests anhels nacionalistes, al seu torn, va afavorir les tesis que defensaven que la configuració d'un nou rol femení podia acostar Catalunya a l'Europa de progrés.⁷ Ho constata, aquest fragment de *La Veritat*, de Valls: “No hi ha cap dubte que la dona, ben educada i instruïda amb la filosofia i moral cristiana, és un dels factors principals per arribar al bell cim de la montanya del tan cacarejat progrés.”⁸ Donar una empenta a l'emancipació laboral i cultural de la dona podia servir per donar una imatge de modernitat a l'exterior, era una manera més d'adaptar-se a l'Europa del futur, de dir que els catalans hi volien i hi podien tenir cabuda. A més, intel·lectuals i polítics de la Lliga Regionalista sabien que si posaven de la seva banda a les dones de les classes mitjanes i altes, aquestes podien exercir de contrapès del proletariat masculí revolucionari i del nacionalisme espanyol. Elles transmetrien la

⁵ Phils, “El feminisme de Santa Teresa”, *Estel Marià*, 57 (12 d'octubre de 1922), p.1.

⁶ Cristina Duplá, “Les dones i el pensament conservador català contemporani, en Mary Nash (ed.), *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1988, p. 179-189. Amèlia García Checa, “Identidad cultural espacios de actuación y propuestas del feminismo conservador catalán”, *Arenal*, vol. 15, 2 (2009), p. 209-235 .

⁷ Laia Martín Marty, *Aproximació a la imatge literaria de la dona al noucentisme català*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1984. Mercedes Ugade, “Dinámica de género y nacionalismo”, *Ayer*, 17 (1995), p. 121-155.

⁸ Joan Roig i Ballesta, “Feminisme”, *La Veritat*, 394 (13 d'agost de 1914), p. 2.

catalanitat i la moralitat conservadora als seus fills i marits i, ajudarien a intel·lectuals i polítics noucentistes a perpetuar-se en el poder.⁹

Per tot això, la Mancomunitat de Catalunya va impulsar la projecció de polítiques públiques de promoció professional femenina i va incorporar algunes dones entre la seva nòmina de col·laboradors: Anna Macheroni, Maria Montessori, Maria Lois, Francesca Bonnemaison, etc. Així doncs, i sempre, sota uns interessos ben clars, es va anar configurant un nou arquetip de dona moderna definida per la seva catalanitat, és a dir la seva identitat nacionalista i conservadora, i per la vindicació de la seva formació cultural. Un nou model de dona que s'havia d'adequar a una realitat social canviant posant èmfasi en la maternitat i en la domesticitat, però amb la introducció de certs reajustaments ideològics i pràctics de cara a la racionalització de les tasques domèstiques i la correcta compaginació del treball assalariat amb el de la llar. Es tractava de crear una dona empancada però dins uns límits molt marcats. Ni sufragi ni la igualtat econòmica; és més, es volia evitar la influència de les posicions feministes estrangeres, més radicals. Potser per això, des de la Mancomunitat es va rebutjar el criteri aplicat a diversos països d'admissió d'estudiants femenines a les institucions generals de diferents graus d'ensenyament públic i, en canvi, es van crear carreres especials per a dones de perfil professional mitjà, les especialitzacions de bibliotecària i d'infermera. Una decisió que estigmatitzava i les segregava el col·lectiu femení en unes determinades professions.¹⁰

En definitiva, es va definir un arquetip de dona molt concret, sovint, difícil de compaginar amb la realitat i amb els anhels de les dones de l'època. Les il·lusions i les esperances que donaren al col·lectiu femení sovint es van convertir en decepcions, quan s'adonaren que els canvis de la Mancomunitat no els servien de massa per a millorar la seva qualitat de vida en el seu dia a dia quotidià. A continuació ho veurem amb més detall.

La bibliotecària, un mirall de nova dona moderna?

Eugeni d'Ors, intel·lectual noucentista i ideòleg de la Xarxa de Biblioteques Populares de la Mancomunitat de Catalunya, fou qui va proposar que el personal dels

⁹ Teresa Carnero Arbat, "Límites de la democratización e inclusión de las mujeres: las propuestas de las derechas a comienzos de los años veinte" a Ana Aguado i Teresa Ortega (coord.) *Feminismos y antifeminismos: culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX*, València, Universitat de València, 2011, p. 123- 144.

¹⁰ Mary Nash, *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*, Barcelona, Icaria, 2010.

nous centres de cultura fos exclusivament femení. D'acord amb els polítics de la Mancomunitat, va crear l'Escola de Bibliotecàries, una institució específica per a aquelles dones que es volguessin formar en biblioteconomia. A part d'un aprenentatge tècnic, també se'ls donaven nocions generals d'humanitats, de ciències i de llengües antigues i modernes. Els estudis duraven tres anys i només s'hi podia accedir un cop complerts els 17 anys.¹¹

Dins la Mancomunitat hi va haver arguments a favor i en contra de crear una carrera i una professió exclusivament femenines. El diputat Eduard Micó Busquets, del partit reformista, va presentar una esmena a aquesta proposta que demostra que no tothom n'estava convençut:

“El diputat que subscriu té l'honor de sotmetre a l'aprovació de l'Assemblea la següent esmena al projecte d'acord de “Biblioteques Populars: Modificar la base 7^a en lo sentit de que lo personal de les Biblioteques Populars podrà ésser indistintament masculí o femení. Palau de la Generalitat, 27 de maig de 1915.”
[sic.]¹²

En general, els partits d'esquerres consideraven que l'alliberament de la dona no faria res més que donar suport a les posicions més dretanes ja que, sovint, el col·lectiu femení era més fidel a la religió catòlica i als arguments conservadors i tradicionals que no el masculí. Fins i tot les feministes més radicals, com l'anarquista Teresa Claramunt o la republicana Àngeles López de Ayala, argumentaven que abans d'emancipar a la dona calia apartar-la de la influència clerical i catòlica.¹³ Tal vegada, per això a aquest diputat no li va semblar bé que la feina de bibliotecària s'oferís només a dones. Finalment, però, la seva esmena fou rebutjada i es va decidir donar feina només a personal femení. En els informes interns que d'Ors va presentar a la Mancomunitat de Catalunya va justificar que el personal havia de ser femení perquè els suposaria menys cost i, en segona instància, pel caràcter amable i “atractívol” de les dones. Considerava, com era habitual aleshores, que la retribució femenina tenia per objecte col·laborar en una economia domèstica en què la principal aportació provenia del pare o de l'espòs. Per això, els sous que va oferir a les bibliotecàries van ser ridículs; tant, que no els van permetre mantenir-se de forma autònoma. El pitjor és que, igual que en el cas anglosaxó: “if the decision to admit women was economically

¹¹ Assumpció Estivill, *L'Escola de bibliotecàries*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1992.

¹² Arxiu de la Diputació de Barcelona (ADB). Lligall 3.735, expedient 1, doc. 7.

¹³ Arnau González Vilalta, “Mujer y nacionalismo conservador, 1921-1936”, *Historia Contemporánea*, 31 (2005), p. 623-647

calculating, it still presented them with the opportunity to engage in a congenial from of the employment”. És a dir, que la Mancomunitat va vendre una estratègia purament econòmica com una oportunitat per a les dones de progressar, quan això no era cert.¹⁴

De les bibliotecàries s'esperava que fossin netes, ordenades, amables, atentes i simpàtiques però no que prenguessin decisions.¹⁵ Els càrrecs directius estaven reservats als facultatius del Cos d'Arxivers, Bibliotecaris i Arqueòlegs de l'Estat i, per tant, només a homes. A més, ni els seus superiors ni la societat en general no feien gaire cas de les seves propostes. Olga Kishner, bibliotecària d'Olot, se'n lamentava en un dels seus escrits:

“Des del dia del nostre ingrés a l'Escola fins avui se'ns ha inculcat la idea que la nostra missió no es reduïa a donar un llibre a qui el demanés, perquè la Biblioteca Popular (...) sinó que la nostra missió essencial era la d'ésser avençades d'una nova cultura. Fa prop de quatre anys que serveixo com a avençada a Olot i a Figueres, i em pregunto: Avençades de quin cos d'exèrcit? Qui ens segueix? Qui utilitza les nostres exploracions?”¹⁶

Quan es va produir el canvi de direcció de la Xarxa de Biblioteques Populares, d'Eugeni d'Ors a Jordi Rubió, aquest va denunciar la situació al Consell Permanent de la Mancomunitat:

“La retribució del personal és insuficient i és convenient preocupar-se'n. A part de les raons de prestigi del càrrec davant de la població i dels titulars de les escoles, hi ha que tenir en compte que per arribar a ésser bibliotecària es requereixen tres anys d'estudi i les matrícules corresponents.” [sic.]¹⁷

Tot i les queixes, no es va fer cap canvi. Dos anys després, el 8 de juny de 1922, Jordi Rubió tornà a reclamar millores. Argumentava que els sous de les auxiliars, de 160 pessetes, i de les directores, de 190 pessetes, eren marcadament inferiors als que solien oferir-se a una dona mitjanament apta per al treball en una casa de comerç o en feines equivalents, que no requerien estudis ni títols. A més, la vida a la qual es va relegar les bibliotecàries de fora de Barcelona, sovint obligades, per manca d'oferta, a allotjar-se en convents de monges i a dur una vida gairebé

¹⁴ Julia Taylor: “Women and libraries” a Thomas Kelly, *History of public libraries in Great Britain, 1845-1965*, Londres, Library Association, 1973, p. 543-555

¹⁵ Montse Argente, Neus Lora i Marta Perpiñán, “De com i per què biblioteca s'escriu en femení” *Item*, 29 (2001) p. 88-100.

¹⁶ Olga Kishner, “Biblioteca Popular d'Olot” *Anuari de les biblioteques populars de 1922*, Barcelona, Casa de la Caritat, 1923, p. 42.

¹⁷ Jordi Rubió, “Informe a l'honorable senyor president del consell de Pedagogia de la Mancomunitat de Catalunya”, juny de 1920. Arxiu de la Biblioteca de Catalunya, Capsa 507/1 Oficis enviats al servei de cultura de la Mancomunitat.

monàstica, tampoc era l'adequada si es volia que aquestes fossin veritables referents culturals de cada localitat:

“Tinguis en compte que en llur majoria aquestes pensions son convents de monges, amb tots els inconvenients inherents a una vida de mitja clausura, a toc de campana, amb prohibició d'assistir a cap acte de cultura o esplai que tingui lloc després de les 8 del vespre i amb la impossibilitat de llegir o escriure després de les 10 per apagar-se a aquesta hora els llums del convent.” [sic.]¹⁸

Aquesta vegada, les queixes tampoc van servir de res. Amb aquestes condicions tan precaries, moltes bibliotecàries, van abandonar el seu lloc de treball poc després de casar-se o bé van demanar el trasllat a Barcelona, per gaudir d'una vida amb més comoditats.

Malgrat els entrebancs, hi va haver bibliotecàries que no es van deixar trepitjar, que van tenir el caràcter més fort i que prenien les seves pròpies decisions. L'educació que els va proporcionar la Mancomunitat els va donar una confiança i una autonomia sorprenents per l'època. A més, les notícies que els arribaven d'Europa també les animaven. La tasca de les dones dels països bel·ligerants els va donar esperances i força per realitzar la seva feina amb convenciment. Així ho palesa Dolors Hostalrich, primera directora de la Biblioteca d'Olot:

“Aquestes actives professionals que la guerra ha exigit a les taques i als oficis, aquestes dones abnegades que cultiven la terra en lloc dels esposos cridats als combats, que encenen els forns o tornegen el ferre a les fàbriques de municions, que omplen la vida urbana dels llocs deixats buits per la conscripció i la recluta: són als nostres ulls com les profetesses de l'era nova que ha de viure la humanitat (...) L'obra de la fàbrica de municions -i jo espero també la bibliotecària- correspon a una etapa distinta, en què la dona ja comença a fer-se orgull de la seva força, sobretot de la seva força moral i intel·lectual.”¹⁹

Així mateix, seguint l'exemple de les dones europees, Mercè Enrich, directora de la biblioteca de Valls, va anar consolidant el seu paper en la vida cultural de la ciutat i va aconseguir ser respectada per les figures més rellevants del terreny cultural del moment. Ho palesen la seva participació en diverses reunions i actes o el fet que

¹⁸Jordi Rubió, “Informe al presidnet del consell Permanent de la Mancomunitat de Catalunya el 8 de juny de 1922. Arxiu de la Biblioteca de Catalunya, Capsa 507/1 Oficis enviats al servei de cultura de la Mancomunitat.

¹⁹ Dolors Hostalrich, “Dels Jocs Florals d'Olot”, La Comarca (5 d'Octubre de 1918), 291, p. 2

se la inclogués com a jurat en determinats premis i concursos.²⁰ La premsa val·lenca reflecteix que no era una mera participant en la reunions, sinó que sovint era ella qui duia la iniciativa en algunes propostes: “Entre els reunits hi havia la bibliotecària que per cert prengué una gran part en el desenrotllament de la primera iniciativa (...)”.²¹

Altrament, la presència de les bibliotecàries va crear un precedent per a les noies joves de les viles, ja que, fins aleshores, era considerat immoral o bé una degradació social que les dones treballessin. Per això, el fet, que la Mancomunitat presentés la bibliotecària com una dona culta, professional, entregada a la causa del nacionalisme català, i que per tot això calia respectar-la, va fer que moltes de les joves de les poblacions amb biblioteca s’engresquessin a instruir-se, a treballar, a mostrar-se públicament, a confiar en si mateixes, a buscar protagonisme en l’àmbit cultural i, a la vegada, a defensar el catalanisme i els seus valors més tradicionals. Ho demostra el fet que, mica en mica, els sectors femenins de cada vila, van anar acudint a les biblioteques a llegir i a instruir-se en gramàtica catalana i història de Catalunya en les conferències i cursos que s’hi celebraven, com veurem més endavant.

En definitiva, les bibliotecàries són una mostra que per a algunes dones d’inicis de segle XX va ser possible treballar i ser ben considerades. Això sí, no ens enganyem, també exemplifiquen que, per ser respectada, una dona havia de dur una vida de recolliment, castedat i entrega als altres. A les noies de comarques, les bibliotecàries els van permetre somiar una vida millor, sí, però dins uns límits. Podrien treballar, però sols en aquelles professions que el govern considerés adequades per a elles i per uns sous que les farien, per sempre, dependents del pare o del marit.

Paternalisme i censura. Una oferta de lectura només per a dones.

D'altra banda, cal considerar el fet que la Mancomunitat de Catalunya va intentar incidir en el col·lectiu femení d'arreu del territori català mitjançant una selecció de lectures femenines dins les biblioteques populars. Tant Eugeni d'Ors com Jordi Rubió van crear seccions especialment femenines per tal d'instruir les catalanes en uns valors ideològics i culturals determinats.

²⁰ “El concurs de la Potectora” *Pàtria*, 557 (21 de juny de 1923), p. 2-3.

²¹ “A la biblioteca popular, reunió d'expositors”, *Pàtria*, 596 (21 de març de 1924), p.4.

Val a dir que, fins aleshores, fora de Barcelona, l'accés a l'educació i a la lectura no havia estat gens fàcil per a les dones. Existien alguns centres educatius especialitzats però, com expressa aquest fragment de *La Pàtria* de Valls, mancaven mitjans econòmics:

“Centres d'ensenyança per les noies de les classes mitja i acomodada prou n'hi ha, i també alguns per a la classe necessitada, mitjançant la caritat cristiana. Però, aquestos, casi sempre han de portar una vida de pena i privació a causa de no contar amb prou mitjans, no diré per explaiar llurs ideals, sino que, ni tant sols per atendre les més perentòries necessitats.” [sic.].²²

A més, les noies que sabien llegir tampoc tenien les mateixes facilitats que els nois per accedir a la lectura de llibres. Aquest fragment del periòdic *Empordà Federal* de Figueres, ho palesa molt bé:

“Perqué'l jove freqüenterá reunions i míting, llegirá periodichs i llibres que, potser lograran esvair quelcom les negrors de la educació dels padres o los hermanos; pro la dona, per una lamentable táctica o costum, no te lloc a modificar la seva persona, formada per les madres o hermanas del convent.” [sic.].²³

Es pot afirmar, doncs, que fins a l'arribada de la Mancomunitat catalana el col·lectiu femení de fora de Barcelona no disposava dels mitjans ni dels incentius necessaris per accedir a la lectura. Per això, les biblioteques populars van suposar un gran canvi, perquè, a part d'oferir un espai públic on les dones podrien socialitzar-se, va permetre a aquest col·lectiu accedir a una varietat de lectures que, si no, mai haurien tingut. A més, els van donar la possibilitat de formar-se i modernitzar-se amb diferents cursos i conferències que, en molts d'aquests centres, es van organitzar especialment per a elles.

Abans de treure conclusions precipitades, cal analitzar el tipus de llibres i conferències que estaven destinats concretament al col·lectiu femení. Durant l'etapa en què Eugeni d'Ors fou director, la secció de feminisme l'ocupaven només dos títols: un d'Stephan Lamy i l'altre de Concepció Arenal, *La mujer del porvenir*, per tant, no hi havia gaire varietat ni d'arguments ni d'exemplars. Durant l'etapa de Rubió, s'hi van afegir *Acción de la mujer en la vida social*, del pare jesuïta Ignasi Casanovas, i *El llibre de les dones*, d'Ivon l'Esclop, però la situació tampoc va

²² J. T., “Als aimants de la dignificació de la dona”, *Pàtria*, 246 (30 de setembre de 1916), p. 2.

²³ “De feminisme” *L'Empordà Federal*, 25 (16 de setembre de 1911), p.1

canviar gaire, ja que donaven una mateixa visió del tema.²⁴ En aquestes obres s'aconsellava la dona perquè fos millor mare i esposa, però també perquè pogués relacionar-se en societat. Esgrimien i reproduïen estereotips i creences que perjudicaven l'emancipació de la dona i dificultaven el tracte igualitari. Evocaven una dona predestinada per la naturalesa i la religió a la maternitat i les feines de la llar, encara que reconeixien que, en segona instància, també podia tenir un paper en la societat. El llibre d'Ivon l'Esclop, l'únic sobre aquesta temàtica en català, era dels que més èmfasi posava perquè les dones ocupessin l'àmbit públic, però no perquè la dona s'ho mereixés, sinó perquè la societat catalana les necessitava per poder progressar: “La societat necessita d'una força moral ennoblidora que l'empenyi sense treva cap amunt; i aquesta força ascencional es troba fàcilment en la dona.”²⁵

A part de la secció de Feminisme, també estaven especialment destinats a dones els de la secció d'Economia Domèstica, sobre les feines de la llar. El nombre de títols sobre aquests temes, en un inici, també era reduït. La tria bàsica d'Eugeni d'Ors estava formada per tres obres, de les quals només una es localitza a totes les biblioteques: *Del vestit i de la seva conservació*, de Rosa Sensat.²⁶ Un llibre amb unes argumentacions que, tot i pretendre l'emancipació, no deixen de ser masculistes:

“Cal ressucitar aquell tipus de mestressa de casa forta, alegre, treballadora, vessant a mans, sobre els seus, els tresors de la bondat i els fruits de la seva activitat. Fem-la reviure aquella bella concepció de la dona com a fada protectora dels béns familiars; però transformada i renovada, com demana la plenitud del temps, per les llums de la intel·ligència transfigurant en el seu rostre una aureola de raig de sabiduria. [sic.]”²⁷

Aquests mateixos arguments també traspuaven en les conferències femenines i en les revistes destinades al públic femení, com *Chiffords* o *Vogue*. Aquestes revistes de moda i de la llar presentaven les últimes tendències en el vestir o en la decoració i recollien consells pràctics per a l'organització de la casa. Aquest tipus de lectura sovint ha estat qualificada de no ideològica, però això no és exacte perquè reflecteix una ideologia subjacent en el mateix fet de dirigir-se a la dona en les seves funcions tradicionals. Les lectores d'aquest tipus de revista tendien a creure que el model que s'hi ensenyava era l'únic possible, una realitat ideal que havien d'emular i desitjar; les

²⁴Jordi Llobet, *Lectura i biblioteques populars. Model de col·lecció i lectura a les biblioteques populars de la Mancomunitat de Catalunya:1918-1922*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, Departament de Biblioteconomia i Documentació, 2008, p. 239

²⁵ Ivon l'Esclop, *El llibre de les dones*, Barcelona, Editorial Poliglota, 1917, p. 185-186.

²⁶ Jordi Llobet, *Lectura i biblioteques populars...*, p. 240.

²⁷ Jordi Llobet, *Lectura i biblioteques populars...*, p. 241.

dones havien d'estar per la llar i la família perquè això era el que els tocava i se suposava que era el que els havia d'agradar, el que era normal per naturalesa. Per això, encara que puguin semblar lectures inofensives, no ho eren. Al seu darrera hi havia una voluntat molt clara política i econòmica; interessava que trasmetessin la seva moralitat conservadora i el seu catalanisme als seus descendents i al conjunt de la societat i que ocupessin llocs de treball en empreses i administracions per a reduir despeses.

La Mancomunitat no volia que les dones s'interessessin per l'economia o la política; havien de saber el just per cuidar el marit, els fills i la nació, però res més. Ho reflecteix molt bé el diari *La Pàtria de Valls*, afí al catalanisme conservador, amb aquest article dirigit a les noies de la comarca:

“El llegir, amigues, té dos grans perills; el de perdre el temps i el de devenir una noia intel·lectual. La noia cal que sia –fixeu's hi bé– un sentiment amb cobertes de diccionari i mai per mai, un diccionari amb cobertes de sentiment (...). Si us plau llegir, està molt bé que ho feu, però, cuideu de la selecció dels vostres autors.” [sic.].²⁸

Aquests mecanismes de dominació patriarcal, implícits en les revistes i els llibres d'economia domèstica, també es trobaven en les novel·les que oferia la biblioteca. Les protagonistes de les obres literàries reproduïen també els rols de la dona tradicional. Les protagonistes solien ser submises, entregades a l'home i a la societat, però incapaces de resoldre per elles mateixes els seus problemes. A la biblioteca no hi havia novel·les d'Èmile Zola o Alexandre Dumas, que miraven amb bons ulls i simpatia les dones, i encara menys obres com *La Celestina*, *Ana Karenina* o *Solitud*, on es representen dones independents que, en alguns casos, fins i tot eren infidels als seus marits.

Així doncs, la tria bibliogràfica que van fer els directors de la xarxa de biblioteques seguia uns criteris clarament paternalistes i masculinistes. A través de les lectures, els dirigents de la Mancomunitat pretenien allisonar el col·lectiu femení des de dalt, sense tenir en compte l'opinió de les destinatàries, ni tan sols la de les bibliotecàries. I, si bé no es pot parlar directament de censura, hi ha absències d'obres difícils de justificar. A inicis de segle XX l'oferta de llibres i revistes en català o d'editorials catalanes era limitada i un dels objectius principals de la xarxa era adquirir primer les obres de la llengua pròpia. És significatiu que llibres com el de

²⁸Joan Vidal i Jové, “Fer nacionalisme III. Per la joventut nacionalista”, *Pàtria*, 368 (18 de gener de 1919), p. 1.

Margarita Nelken, publicat per l'Editorial Minerva, o la revista *Feminal*, dirigida per Carme Karr, no s'incloguessin en les biblioteques i que, per contra, sí que s'hi poguessin trobar revistes per a dones en francès com *Le journal de la bonneterie, lingerie et confections*. Aquestes exclusions únicament poden explicar-se pel fet que aquestes obres anaven més enllà del que pels catalanistes conservadors era necessari.

En resum, amb l'arribada de les biblioteques les dones van poder accedir de forma més àmplia a la lectura. Però els llibres que se'ls oferien pretenien condicionar clarament la seva conducta perquè continuessin essent submises, dependents i influenciables per l'església i el catalanisme conservador. A la biblioteca no hi havia lloc per a les dones que s'interessessin per les reivindicacions, les crítiques o les reflexions més profundes. Únicament es cobria la demanda d'aquelles que estiguessin interessades en seguir les normes pautades per la tradició cultural i ideològica de la Lliga Regionalista. I, per tant, com és lògic, sols van aconseguir arribar a aquesta petita minoria. En el següent apartat ho podrem comprovar més detalladament.

De la llar a la biblioteca: les lectores de les biblioteques populars.

L'afluència de públic femení a les biblioteques va ser força reduïda. Com es pot veure en la taula adherida a continuació, el percentatge global de dones que van acudir a la sala de lectura entre 1921 i 1924 representa, encara no, una tercera part dels lectors adults de la xarxa. Aquesta presència es redueix de forma considerable en les biblioteques d'Olot, Figueres, Sallent i Valls. En canvi, hi ha un cert equilibri entre homes i dones a les biblioteques de Pineda, el Vendrell i Canet de Mar. Curiosament, l'equilibri es produeix en tres poblacions de la franja marítima amb un nombre petit d'habitants, mentre que la distància més gran es troba en localitats d'interior, sovint més conservadores, amb l'excepció de Sallent.²⁹

²⁹ Jordi Llobet, *Lectura i biblioteques populars...*, p. 263.

Taula 43. Lectors sala període 1921/1924

Lectors sala	Valls	Olot	Sallent	Borges	Canet	Vendrell	Pineda	Figueres	Total	%
Homes	14.715	10.968	8.589	2.069	7.508	12.874	3.267	19.592	79.582	36,1
Dones	3.661	2.176	1.834	727	5.480	11.275	2.993	4.258	32.404	14,7
Infants	12.322	8.100	8.845	20.631	16.347	24.016	9.407	8.758	108.426	49,2
Total	30.698	21.244	19.268	23.427	29.335	48.165	15.667	32.608	220.412	100

Font: Resums estadístics de les biblioteques

L'escassetat d'usuàries s'explica, en part, per l'alt grau d'analfabetisme femení que hi havia a Catalunya, molt més elevat que el dels homes. L'any 1910 a Sallent, per exemple, d'una població de 4.395 habitants sabia llegir el 50,3%, però d'aquest percentatge només el 39,7% eren dones. A més, encara que algunes sabessin llegir, sovint, no disposaven de gaire temps per a l'oci; sobretot les obreres. Entre la feina a la fàbrica i les ocupacions a la llar els quedava poc temps i, en cas de tenir-ne, la majoria preferia anar als centres o ateneus obrers, més pròxims a les seves necessitats que no la biblioteca, amb uns continguts massa elevats i poc pràctics o interessants per poder aplicar en el seu seu dia a dia.

Així mateix, cal considerar que no a tot arreu era ben vist que les dones dediquessin temps a la lectura. La bibliotecària de Canet de Mar va relatar en un dels seus informes el cas d'una noia que li va demanar que l'esborrés del servei de préstec perquè a la seva mare no li semblava bé que es passés les nits llegint:

“También una jovencita me vino con el recado: “-Haga usted el favor de borrarle del préstamo, porque me ha dicho mi madre: “-Mira, te dejaré ir a la Biblioteca todos los días, si lo deseas (hasta te servirá de paseo), pero no quiero que traigas más libros a casa para pasarte las noches leyendo.” [sic.].³⁰

Aquestes reaccions, en part, van lligades a la recepció que els sectors més conservadors de determinades poblacions van donar a les biblioteques populars. A Canet de Mar, Valls i Olot, l'església i els sectors tradicionalistes es van dedicar a condemnar les lectures que s'oferien en les biblioteques. Això va fer que les dones

³⁰ Mercè Farnés, “Biblioteca de Canet de Mar”, *Anuari de les biblioteques populars 1924-1925*, Barcelona, Casa de la Caritat, 1926.

properes a la fe catòlica no hi volguessin acudir. En el cas de Canet de Mar es va fer córrer el rumor que a la biblioteca hi havia llibres pornogràfics, i això: “va treure principalment la concurrència d’algunes senyores que, segons sembla, tenien por d’ésser mal vistes.”³¹

Tot i que les lectores fossin una minoria, per poder valorar de forma completa quina va ser la influència de les biblioteques sobre la vida quotidiana de les catalanes, cal determinar qui foren i com es van servir de les biblioteques. Podria ser que la influència dels llibres sobre aquesta minoria fos significativa per al conjunt de la societat o per a l’evolució del col·lectiu femení en el futur. Per això, a continuació, em centraré en l’anàlisi d’aquest sector.

Les dones que anaven a les biblioteques populars pertanyien, per norma general, a les classes mitjanes i altes de la societat i eren dones alfabetitzades, sobretot noies joves i cultes. A part de les que exercien de mestra o estudiaven per ser-ho, que s’interessaven per obres de pedagogia, també era molt comú que hi acudissin les dones que anaven a estiuajar als pobles, la majoria procedents de Barcelona.³² El nombre d’usuàries augmentava quan des de la biblioteca s’oferia algun curs o conferència. Si es feia un curs de tall i confecció hi acudien les noies que volien aprendre a fer de modistes, si es feia una conferència sobre la salut dels infants hi acudien mares primerenques, etc. Ara bé, el problema era que aquestes usuàries, que es podrien qualificar d’espòràniques, sovint no continuaven fent ús de la biblioteca un cop acabat el curs que els interessava:

Dic que la influència del curset d’Ensenyament domèstic en l’assistència de les noies a la sala de lectura fou insignificant perquè encara que el curset en si constituí un veritable èxit, no influí gaire en el moviment de la Biblioteca (...).Passada aquella època, cap més d’aquelles noies ha tornat a la Biblioteca. [sic.].

Així doncs, es pot fer una distinció entre lectores habituals, de les classes altes i mitjanes de la societat, i lectores espòràniques, més representatives de les classes treballadores. A més, dins les lectores habituals, caldria distingir les que anaven a instruir-se, com les estudiants o mestres, i les que anaven a ocupar el seu espai d’oci, que eren la majoria. Les darreres, només acudien a la biblioteca per llegir novel·la

³¹ Mercè Farnés, “Memòria sobre el funcionament de la Biblioteca Popular de Canet des de la seva inauguració de l’any 1919”. Arxiu de la Biblioteca de Catalunya. Capsa 125/1, p.14.

³² Mercè Farnés, “Biblioteca Popular de Canet de Mar”, *Anuari de les Biblioteques Populars de 1922*, Barcelona, Casa de la Caritat, 1923, p. 24.

romàtica o revistes de moda, ja que preferien recrear-se en els móns imaginaris de la ficció que no formar-se en àmbits concrets.

“Se sirven del préstamo única y exclusivamente para leer novelas (...) Gastan de las novelas que presentan asuntos e intrigas de las clases elevadas, de la alta sociedad, como dicen ellas, que describan el lujo suntuoso de palacios, habitados por caballeros e frac y damas con deslumbrantes.” [sic.].³³

Les dones que vivien apartades dels grans centres de cultura, no coneixien altra instrucció que la de l'escola primària, si és que es donava, i quan es feien grans, tot i ser de les classes altes de la societat, tampoc s'esperava d'elles que es continuessin formant. La bibliotecària de Sallent palesa que les dones més ben posicionades de la societat tampoc eren gaire cultes:

“Por regla general abunda muchísimo en los pueblos el tipo de mujer y jovencita ignorante, supersticiosa en extremo, tanto más cuanto mayor es su ignorancia, hallándose este tipo de mujer, no sólo entre la clase más humilde de la sociedad, sinó, también, entre aquellas que en apariencia deberían poseer una más elevada cultura.”³⁴

En general, les dones no tenien gaires possibilitats de crear una cultura pròpia. Era gairebé impossible que tinguessin expectatives d'anar més enllà de cuidar la casa o la família. Ara bé, entre les més joves, a vegades, despuntava alguna noia amb inquietuds. Glòria Sancho, bibliotecària de Sallent, per exemple, tenia esperances en un grup de lectors joves, poc nombrós però que mostrava un interès més gran. Aquestes eren les noies que estaven estudiant aleshores i que, per tant, estaven en millors condicions d'assimilar el que llegien, ja que veien les coses des d'un altre punt de vista. La formació que havien rebut els permetia fer una selecció d'idees: “acceptant les vertaderes i desfent les errònies i mostrant interès per apropar-se a la cultura que comprenen les ha de situar en un nivell de superioritat en la vida social.”³⁵ Eren noies influïdes per les noves tendències educatives, que comprenien que havien d'estudiar, ser cultes. Per això, a part de llegir novel·les també consultaven altres obres més especialitzades i solien assistir als cursos de gramàtica, història i art que oferia la biblioteca i, no sols aquells dirigits exclusivament a dones.

³³ Glòria Sancho, “Biblioteca Popular de Sallent”, *Anuario de las bibliotecas populares 1927*, Barcelona, Casa de la Caritat, 1928, p. 35-36.

³⁴ Glòria Sancho, “Biblioteca Popular de...”, p. 36.

³⁵ Glòria Sancho, “Bibliotecaria Popular de...”, p. 39.

En aquest grup de joves, educades segons nous mètodes i pertanyents a les classes mitjanes i altes, havia calat el discurs de la Mancomunitat. Un discurs que, tot i ser acotat dins uns límits, els va donar un primer impuls emancipador. Encara que això només va afectar una minoria, aquest primer pas fou la base sobre la qual, més endavant i gràcies a la suma d'altres lluites a aquest moviment, durant els anys de la II República es van aconseguir molts més drets. En l'anuari de les biblioteques populars de 1931, per exemple, ja surten entre els interessos de les lectores obres feministes avançades, que proclamaven la total igualtat entre sexes.

Conclusions

La Gran Guerra va ser un fenomen clau en la història de l'Europa occidental. Va estructurar un nou ordre mental i social a partir del qual es van haver de començar a imaginar noves perspectives de futur. A Catalunya, al sector nacionalista al capdavant de la Mancomunitat li interessava encaixar dins aquest nou ordre i, per tant, va voler modernitzar la societat. A la vegada, però, els interessava conservar símbols i tradicions que, en alguns casos, no s'adeien gaire amb el progrés anhelat.

En aquest context, els rols de gènere van passar a desenvolupar un paper significatiu en la demarcació dels límits de la nació catalana. Les dones amb el comportament considerat "apropiat" es van convertir en "guarda-fronteres-símbols" que marcaven els límits del que estava bé i el que estava malament. Per tant, a banda de les motivacions pròpiament econòmiques, que requerien incorporar les dones en les ocupacions sorgides del nou impuls industrialitzador, els dirigents catalans necessitaven que les dones es modernitzessin i fossin una arma política que els ajudés a generalitzar la seva ideologia. La nova dona moderna i la seva missió regeneradora, en el fons, era una icona més d'un projecte més ampli, el de transformar el rol social dels catalans. Les classes dirigents de la Mancomunitat volien dur a terme una reforma social que legitimés i perpetués el seu estatus econòmic i la seva posició en el poder polític i les dones, eren un peó més de la partida, per a poder-ho aconseguir. I és que, el seu objectiu últim era fer una reforma de tota la societat des de dalt perquè aquesta s'ajustés al model ideal que pretenien instaurar.

Ara bé, com he pogut comprovar en l'anàlisi concreta del cas de les bibliotecàries i les lectores de la Xarxa de Biblioteques Populars de la Mancomunitat

de Catalunya, aquest model de dona moderna, igual que el de societat ideal noucentista, fou tan sols un clixé, un mite que només van poder emular un pocs afortunats. En el cas de les dones, únicament el van assolir les joves de les elits catalanes que vivien en les ciutats catalanes més pròsperes. A més, entre aquest col·lectiu concret, la nova política tampoc els va servir per canviar el seu rol de mares i esposes dependents sempre d'un home; i encara menys per assolir la igualtat en drets i deures. Ho demostren els sous ridículs que cobraven les bibliotecàries, la poca autoritat que se'ls va donar en la direcció de la Xarxa i les lectures i conferències exclusives per a dones que oferia la biblioteca, que, a part d'infravalorar les seves capacitats, fomentaven conductes totalment discriminatòries i de segregació. Els dirigents de la Mancomunitat de Catalunya es van inventar, per tant, una emancipació a mitges, que pretenia emmascarar la realitat, i que es basava en el paternalisme i la censura. El que van fer, simplement, fou adequar el rol tradicional de la dona en família als principis del catalanisme conservador, res més; no van qüestionar el model de societat patriarcal ni es van plantejar trencar de forma global amb el model de feminitat establert.

Això no invalida, però, el fet que la imatge de la dona evolucionés gràcies a les polítiques noucentistes. La posició que van poder assolir determinades joves va ser molt important perquè la societat catalana d'arreu del territori comencés a debatre amb naturalitat sobre feminisme. En formular un llenguatge basat en els drets de les dones, es van impugnar alguns dels patrons socials tradicionals que havien relegat les dones a casa. Encara que no fos de manera intencionada, es va aconseguir modificar el perfil de les virtuts femenines de modèstia i autoabnegació pels de l'autoestima i la confiança en les pròpies capacitats. Altrament, van proporcionar l'obtenció d'un títol que habilitava, amb el seu prestigi, la dona per ocupar un lloc de treball en l'àmbit cultural, cosa que va aconseguir trencar amb el pressupost tradicional del monopoli masculí del treball assalariat i amb la negació d'una identitat de la dona com a treballadora. A més, van contribuir a normalitzar la presència femenina en espais públics i culturals, cosa que fora de Barcelona no havia succeït de forma generalitzada fins aleshores. Però el més important és que tot això va servir per obrir un procés de reajustament de les normes tradicionals del comportament femení, així com d'aprenentatge i de conscienciació sobre els drets de les dones que van permetre a

algunes bibliotecàries assolir un paper important dins la societat, prenent decisions i iniciatives pròpies i, també, el d'algunes lectores que durant la Segona República van lluitar per aconseguir la total igualtat entre sexes. Per tot això, considero que la tasca de les biblioteques populars, i en general de la Mancomunitat de Catalunya, respecte de la qüestió de gènere no s'ha de valorar només quantitativament o qualitativament, sinó també en termes d'influència dins l'imaginari social de la Catalunya del seu temps, ja que és en aquest àmbit que va tenir especial rellevància.

En conclusió, a Catalunya, igual que a la resta de l'Europa de postguerra, les dones van començar a assolir petites dosis i espais de llibertat i igualtat. I, si bé no van assolir la paritat, es va aconseguir que es comencés a parlar del tema en pobles i petites ciutats de fora de Barcelona que fins aleshores no s'ho havien ni plantejat.

ARIXUS

Arxiu de la Diputació de Barcelona.

Arxiu de la Biblioteca Nacional de Catalunya.

BIBLIOGRAFIA

“De feminisme” *L'Empordà Federal*, 25 (16 de setembre de 1911), p.1

“El concurs de la Potectora” *Pàtria*, 557 (21 de juny de 1923), p. 2-3.

“A la biblioteca popular, reunió d'expositors”, *Pàtria*, 596 (21 de març de 1924), p.4.

Montse, Argente, Neus Lora i Marta Perpiñan. “De com i per què biblioteca s'escriu en femení” *Item*, 29 (2001) p.88-100.

Carme Arnau, “Carme Karr i Feminal”, *Revista de Catalunya*, 221 (2006), p. 85-96.

Christine Bard i Françoise Thébaud, “Los efectos antifemnistas de la Gran Guerra” Christine Bard, *Un siglo de antifeminismo*, Madrid, Nueva Biblioteca, 2000, p. 129-146.

Adrian Bingham, *Gender, Modernity and the popular press in inter-war Britain*, Oxford, Clarendon Press, 2004.

Teresa Carnero Arbat, “Límites de la democratización e inclusión de las mujeres: las propuestas de las derechas a comienzos de los años veinte”, a Ana Aguado i Teresa Ortega (coord.) *Feminismos y antifeminismos: culturas políticas e identidades de*

género en la España del siglo XX, València, Universitat de València, 2011, p. 123-144.

Cristina Duplá, "Les dones i el pensament conservador català contemporani, a Mary Nash (ed.), *Més enllà del silenci: les dones a la història de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1988, p. 179-189.

Ivon l'Esclop, *El llibre de les dones*, Barcelona, Editorial Políglota, 1917.

Assumpció Estivill, *L'Escola de bibliotecàries*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1992.

Mercè Farnès, "Biblioteca Popular de Canet de Mar", *Anuari de les Biblioteques Populares de 1922*, Barcelona, Casa de la Caritat, 1923.

Mercè Farnès, "Biblioteca de Canet de Mar", *Anuari de les biblioteques populars 1924-1925*, Barcelona, Casa de la Maternitat, 1926.

Amèlia García Checa, "Identidad cultural espacios de actuación y propuestas del feminismo conservador catalán", *Arenal*, vol. 15, 2 (2009) p. 209-235.

Arnau González Vilalta, "Mujer y nacionalismo conservador, 1921-1936", *Historia Contemporánea*, 31 (2005), p. 623-647.

Pilar Herp, "La Biblioteca Popular d'Olot", *Anuari de les Biblioteques Populares i de les Biblioteques tècniques de la Universitat Industrial*, Barcelona, Impremta Casa de la Caritat, 1923.

Dolors Hostalrich, "Dels Jocs Florals d'Olot", *La Comarca*, 291 (5 d'Octubre de 1918), p. 2.

Olga Kishner, "Biblioteca Popular d'Olot" *Anuari de les biblioteques populars de 1922*, Barcelona, Casa de la Maternitat, 1923, p. 42.

Maria Dolors Lassalle, "Biblioteca de Pineda de Mar", *Anuario de las bibliotecas populares de 1927*, Barcelona, Casa de la Maternitat, 1928.

Jordi Llobet, *Lectura i biblioteques populars. Model de col·lecció i lectura a les biblioteques populars de la Mancomunitat de Catalunya: 1918-1922*. Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, Departament de Biblioteconomia i Documentació, 2008.

Dolors Marín, *Francesca Bonnemaison i Farriols: educadora de ciutadanes*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2004.

Laia Martín Marty, *Aproximació a la imatge literària de la dona al noucentisme català*, Barcelona, Rafael Dalmau, 1984.

Carme Mas Morillas, *Dolors Monserdà: la voluntat d'escriure*, Tarragona, Arola, 2006.

Arnald de Mirabell, "Socials. De feminisme", *La Veu de l'Empordà*, 423 (23 de novembre de 1912), p. 2.

Mary Nash, *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*, Barcelona, Icaria, 2010.

Phils, "El feminisme de Santa Teresa", *Estel Marià*, 57 (Valls) (12 d'octubre de 1922), p.1.

Joan Roig i Ballesta, "Feminisme" *La Veritat* (periodich catolich), 394 (13 d'agost de 1914), p. 2.

Maria Rossell, "Biblioteca de Borges Blanques" *Anuari de les Biblioteques Populares i de les biblioteques tècniques de la Universitat Industrial de 1923*. Barcelona. Impremta Casa de la Caritat, 1924, p.42.

Julia Taylor: "Women and libraries" a Thomas Kelly, *History of public librarie in Great Britain, 1845-1965*, Londres, Library Asociation, 1973, p. 543-555

Françoise Thébaud, "La Primera Guerra Mundial: ¿la era de la mujer o el triunfo de la diferencia sexual?", en Georges Duby i Michelle Perrot (dirs.), *Historia de las mujeres. El siglo XX*, Madrid, Taurus, 1993, p. 31-89.

Mercedes Ugalde, "Dinámica de género y nacionalismo", *Ayer*, 17 (1995), p. 121-155.

Daniel Ute, *Compendio de historia cultural*, Madrid, Alianza Editorial, 2005.

Joan Francesc Vidal i Jové, "Fer nacionalisme III. Per la joventut nacionalista" *Pàtria*, 368 (18 de gener de 1919), p.1.